

УДК 94(477) «1917/1920»

О.С. БАБІЧЕВА

**СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ:
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

Бабічева Олена Сергіївна – к.і.н., доц. кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету

Досліджено історіографію соціальних процесів в Україні в період громадянської війни.

Ключові слова: громадянська війна, історіографія проблеми, дослідження, селянство, суспільство.

Исследуется историография общественных процессов в Украине в период гражданской войны.

Ключевые слова: гражданская война, исследования, историография проблемы, крестьянство, общество.

We study the historiography of the social processes in Ukraine during the Civil War.

Key words: civil war, research, historiography of the problem, the peasantry, the society.

© О.С. Бабічева, 2012

Постановка проблеми. Формально громадянська війна – це такий стан суспільства, коли одна його частина займається знищенням другої. Якщо мірне життя стримує акти руйнування і насилля, то будь-яка революція чи війна, навпаки, породжують їх і сприяють їхньому подальшому розвитку. Насилля, руйнування, знищення тих, хто мислить по-іншому, страждання війна підносять в ранг повсякденності. Будь-яка війна, наприклад, громадянська або визвольна, завжди культивує ворожнечу, ненависть, посягання на людське життя. Виконавці, замість покарання – заохочуються, замість засуджування – отримують славу. Якщо мирне життя стимулює продуктивну та творчу діяльність, індивідуальну свободу, то війна, навпаки, вимагає безперечної покори, вона стримує особисті ініціативи. П.Сорокін справедливо зауважує, що неможливо уникнути цих негативних впливів. Війна, проголошуючи моральні цінності і норми «предрозсудливими», тим самим знищує ті гальма в поведінці, які стримують невгамовний прояв суцільно вітальних імпульсів; породжує антисоціальні дії [30, с. 25-26].

Кризи влади, як правило, загострюють соціально-економічну напругу в суспільстві, посилюють процеси деградації людини, не в останню чергу – в морально-побутовому відношенні. Зростання цін на продовольчі та промислові товари, дефіцит, девальвація грошей, дезертирство, спекуляція, міщеництво, хабарництво, бюрократія, загострення криміногенної обстановки, єврейські погроми – це далеко не повний перелік соціально-економічних та суспільних процесів, які проявилися в Україні в період громадянської війни в 1917-1920 рр.

Особливістю громадянської війни в Україні було те, що робилося це від імені «загальнодержавної» влади, при якій ворогуючі сторони намагалися використовувати ті сили і засоби, які знаходили не тільки ідейно-політичними, але й морально виправданими. Сучасна історична свідомість сприймає громадянську війну як хід воєнного протиборства.

Мета дослідження. Оскільки вивчення соціального повсякденного життя простого народу в історіографії майже не існує, то метою даної статті є загальний історіографічний аналіз соціальних процесів в Україні в період громадянської війни. Підкреслимо, що це є свідомим гуманізаційним знанням і показником дослідницького прогресу в цій галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На наш погляд, періоди вивчення соціальних процесів в Україні доби громадянської війни 1917-1920 рр. в українській історичній літературі міцно пов'язані з сучасною періодизацією історичної науки. Ми цілком дотримуємося точки зору істориків В.Якуніна та А.Болебруха, які виділяють чотири періоди розвитку історичної науки [34, с. 6] і визначаємо чотири наступні періоди історіографії соціальних процесів часів громадянської війни 1917-1920 рр.: перший період – 1920 – початок 1930-х років; другий період – початок 1930-х – початок 1950-х років; третій період – середина 1950-х – середина 1980-х років; четвертий період – з кінця 1980-х – початку 1990-х років і до сьогодні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перший період історіографії визначеної проблематики можна розпочати з аналізу роботи М.Владимирова, який одним з перших почав висвітлювати міщеництво, його споживацьку і спекулятивну сторони [8]. С.Струмлінін, аналізуючи заробітну плату робочих у період 1913-1922 рр., переконливо довів, що не тільки робітники, але й інші соціальні верстви населення мали істотні для них нелегальні доходи [31]. І.Кондрушкін торкнувся в своїй роботі питання збереження дрібної торгівлі і міщеництва в містах як способу виживання різних соціальних верств населення – інтелігентів, ремісників, радянських службовців та інших. Автор вказав на феномен переселення городян у сільську місцевість з метою прогодувати себе та своїх родин, а також приховування свого «добра» від реквізиції. В своєму дослідженні І.Кондрушкін відмічав розповсюдження в радянському апараті хабарництва як тра-

диційної для руського чиновництва «додаткової» заробітної плати [19].

Велику цінність у висвітленні соціального життя становлять спомини людей, які були сучасниками тих подій. Так, суспільне життя воєнного часу ми можемо зрозуміти з точки зору «простої людини». Наприклад, Іван Бунін – відомий російський письменник і поет у 1919 р. проживав в Одесі. Його нотатки – це записи безпристрасного і тонкого спостерігача, який, до того ж, володів талантом публіциста. В його щоденнику немає політичних доктрин, сцен політичних чи воєнних баталій, розповідей про видатних діячів, проте цікаво розповідається про сутвору реальність буднів громадянської війни [6].

Викликають науковий інтерес спогади російського письменника Михайла Пришвіна, руської княгині Юлії Кантакузиної, повстанського отамана Нестора Махна. Ці люди з різних соціальних верств, різних поглядів на життя, на державу. Вони кожен по-своєму описують життя в Росії і Україні в період громадянської війни [28; 15; 22]. Ми вважаємо, що нариси з природи якнайкраще характеризують зміни в суспільстві; зрушення, які починають проявлятися в поведінці людини – це і нові побутові звички, і новий спосіб мислення, і сукупність психологічних рис, які відображають зміни в свідомості людини. Репліки, зауваження, точно передані кількома штрихами риси характеру нового радянського типа чиновника, солдата, торговця професійно доповнюють опис соціального середовища воєнної епохи. Саме з таких оригінальних, індивідуальних, не позбавлених іронії і сарказму спостережень складається мозаїка окремих фрагментів дійсності перших років Радянської влади в Україні.

Загалом можна констатувати, що майже всі автори звертали увагу на пристосування громадян до умов громадянської війни.

На початку другого періоду історіографії соціальні процеси доби громадянської війни майже не знаходили свого відображення. На цьому фоні треба відзначити дослідження колишнього Наркомпрода О.Шліхтера, який у своїй роботі торкається висвітлення мішечництва. Автор розповідає про діяльність мішечників, які «будують систему свого примусу на розбещенні селянина спокусою шалених, підвищених до неймовірної височини цін, збільшуючи іноді їх придачею будь-якого товару до тих цін» [33, с. 255].

Важко не погодитися з думкою О.Шліхтера, що великою перешкодою заготівельної діяльності Наркомпроду було спекулятивне мішечництво, яке стало наслідком впровадження хлібної монополії. Ціла армія спекулянтів нишпорили по всіх хлібних районах України, закупаючи у селян хліб по будь-яких цінах, щоб перепродати його у міста в кілька разів дорожче споживачам. Селянство, під впливом легкої наживи, швидко ставало на шлях деморалізації. Відбилася діяльність мішечників і на роботі залізничного транспорту, який «став фактично обслуговувати самих спекулянтів, що загачували своїми хлібними «пудовичками» (в дійсності ці пудовички доходили до 3-5 пудів ваги)

кожну щілину у вагонах і густо вкривали всі дахи вагонів» [33, с. 261].

Належну увагу в своєму дослідженні О.Шліхтер приділив проблемі бандитських угруповань Мишка Япончика, а також селянських отаманів повстанського руху Струка, Зеленого, Махна, Григор'єва, які видавали відозви до трудового народу України, в яких мова йшла про те, що «більшовики почали грабувати бідне населення України і вивозити все на спекуляцію в Росію» [33, с. 271]. В 1919 р. отаман Григор'єв у телеграмі Раднаркому повідомляв про «велике незадоволення з того, що вивезено 13 вагонів чаю до Москви. Ми п'ємо замість чаю заварку з вишневого листа, а чай ввозять до Москви» [33 с. 271]. Крім того, на селі петлюрівська антибільшовицька агітація підбурювала селян на відвертий опір продовольчим заходам Радянської влади.

На протязі третього періоду історіографії радянські історики здебільшого досліджували економічні та соціальні аспекти продовольчої проблеми [9; 13; 18; 29]. В цей час у свідомості радянських людей склався вкрай негативний образ спекулянта, а чіткої межі між легальним мішечництвом і професійним спекулятивним рухом не було. При цьому відходило на другий план, що в складні часи воєнного комунізму, так зване самопостачання для багатьох людей було вимушеною формою діяльності. Адже цією діяльністю займалися, як ми сказали вище, і представники інтелігенції – вчителі, актори, письменники та інші. Винятком на цьому фоні є робота В.Дмитренка, який досліджував мішечництво як об'єктивний наслідок дефіциту товарів і слабкості радянських чиновників розподільчого апарату [12]. Проте конкретна поведінка «живих» представників середнього класу, їх «психологія виживання» автором цілеспрямовано не вивчалась.

Наприкінці 1980-х років вийшла в світ монографія радянських істориків П.Кабитова, В.Козлова, Б.Литвак [14]. Автори досліджують низку аспектів становлення російського селянства. Певна увага приділяється вивченню світоглядних позицій та менталітету селянства в період громадянської війни. Автори характеризують і психологічний стан селянства в перші роки встановлення Радянської влади, котрий сучасники іноді визначали як «стадію пошуку нових господарчих форм» [17, с. 53]. Цікаво висвітлено відношення селян до продрозкладки, адже «великі складності для Радянської влади створювала звичка селянина «працювати поодиноці, вільно торгувати хлібом», селянин був впевнений, що це – його законна справа. Шлях, по якому пішла Радянська влада, впровадивши в життя продрозкладку, здавався селянам дуже образливим і морально вони не змогли з ним погодитися [14, с. 118].

Певну увагу дослідники приділяють побудові радгоспів наприкінці 1918 – початку 1919 років, прагненні селян відстояти орієнтацію на індивідуальне господарство, «але дати порівну усім і кожному – це одне, перетворити на загальне користування – зовсім інше. Зробивши перші кроки в організації колективних господарств, комбіді зі-

штовхнулися з відсутністю передумов (не тільки матеріальних, а й соціально-психологічних) для залучення широких мас бідноти і середнього селянства до колгоспів» [14, с. 127]. Така позиція українського селянства пов'язана з тим, що селянські маси не бачили можливості і вигідності суспільної діяльності на землі; вони звертали увагу на негативні наслідки такої праці, в той час як одноосібне користування землею, за їх поглядами, завжди давало добрі результати [17, с. 57].

Історики розглянули взаємовідносини селян з Радянською владою та поступові зміни в політичній свідомості селянства. Вони звернули увагу на труднощі в економічному житті села в воєнні та післявоєнні роки та багато інших важливих питань. На наш погляд, представлена робота є однією з найбільш серйозних досліджень визначеної проблеми.

Дослідники С.Кульчицький, Р.Лях, В.Марочко надали велику увагу розгляду соціального і духовного життя українського селянства. В роботі висвітлена колективна творчість селянства, яка знайшла своє відображення в піснях, частівках, приказках [20, с. 118-130].

У 1991 р. було видано монографію українського історика В.Борисова «Продовольча політика на Україні (1917-1920)». На основі вивчення більш широкого кола нового фактичного архівного матеріалу соціально-економічного становища селянства, ніж у попередніх науковців, робота викликає певну зацікавленість. При дослідженні продовольчого питання автор спирався на значний фактичний матеріал, наведений у працях про економічний розвиток Росії. Адже в роботах П.Волобуєва та Т.Китаніної докладно висвітлені головні причини зародження та поглиблення продовольчої кризи в Росії, в тому числі й на Україні, справитися з якою неспроможними виявилися ні царизм, ні Тимчасовий уряд в Росії, ні Центральна Рада в Україні [9; 18].

В дослідженні В.Борисова вдало проаналізована продовольча політика на різних етапах громадянської війни, при цьому автор враховував політичний, економічний та воєнний стан в Україні [5].

Неможливо обійти увагою дослідження В.Безгіна, яке вийшло в Росії в 2004 р. [4]. Його робота виконана на основі залучення багатого архівного матеріалу, в руслі вивчення історії повсякденності – найбільш перспективного напрямку в сучасній історичній науці. Автор вдало використав міждисциплінарні підходи з соціальної історії, етнографії, соціальної психології та інші, які дозволили здійснити комплексне вивчення проблеми селянської повсякденності та значення в ній селянських традицій.

В.Безгіну вдалось виявити традиції господарського побуту селянства, проаналізувати вплив на сільську повсякденність Столипінської реформи та процесів модернізації, визначити функції сільського самоврядування, розглянути форми сільських бунтів, вивчити особливості правової свідомості селян і значення звичаєвого права в житті селянства. Крім того, історик розглянув еволюцію сільських родин, охарактеризував гендерні особливості, на-

приклад роль жінки в сімейному побуті. Також дослідник висвітлив значення православної релігії в селянському житті. Ним цікаво описані звичаї, обряди та традиції селянства, розкрито сутність та прояви сільських пороків [4].

Сучасні російські історики досліджують причини виникнення продовольчої кризи в Російській імперії в роки Першої світової війни [16] та ситуацію з продовольством напередодні Лютневої революції [25].

Російські вчені також дотримуються думки, що в часи переведення економіки на воєнні рейки, масові мобілізації, зростання державних витрат викликали гостре погіршення матеріального стану народних мас. Спочатку становище з продовольством не викликало занепокоєння ні у держави, ні у громадян Російської імперії. Однак вже в другій половині 1915 – на початку 1916 р. почали з'являтися перебої з постачанням товарів, необґрунтоване підвищення цін, дефіцит окремих груп товарів. Також російські науковці продовжують досліджувати роль, яку відіграло селянство в добу громадянської війни [21; 24; 26].

Протягом останніх десятиріч проблематикою мішечництва або нелегального постачання в Росії займається сучасний пітерський історик О.Давидов. В своїх роботах автор ретельно досліджує російське мішечництво, яке бурхливими темпами розвивалося на протязі всього ХХ ст., особливо в період «руської смуги» 1917-1920-х років, коли системи постачання населення продовольством і предметами широкого вжитку були майже повністю зруйновані. Певну увагу О.Давидов приділяє взаємовідносинам держави, яка прагнула встановити монополію у сфері розподілу продовольства, і представникам мішечницького руху [10; 11].

В 2005 р. в світ вийшло фундаментальне дослідження Річарда Пайпса. Це одна з найбільш ґрунтовних наукових робіт, присвячених революційним подіям. Друга частина книги Р.Пайпса має назву «Большевики в боротьбі за владу», в якій автор розповідає, як більшовики прийшли до влади в Росії, а з часом встановили на території майже всієї колишньої Російської імперії однопартійну владу з міцним апаратом тиску і централізованою економічною системою [27].

Автором на високому науковому рівні з залученням багатьох джерел висвітлено низку питань політичного і соціального характеру. Наприклад, Р.Пайпс розглядає свідомість селянства, його звички, які сформувалися напередодні ХХ ст., а також трансформації, що відбулися в світоглядних поглядах селянства періоду Першої світової війни, революції та громадянської війни. Він підкреслює, що селянські інтереси ніколи не виходили за межі рідної деревні та прилеглих сіл. Більше того, сільський мужик бажав, щоб людство жило само по собі, як йому заманеться, тільки б його залишило в спокої [27, с. 60]. Коли до влади в Росії прийшли більшовики, то вже в наступному, 1918 р. на їхньому шляху виникла продовольча проблема. І щоб відвернути від неї увагу робітників, радянське керівництво застосувало перевірений метод – розпа-

лення класової ненависті, об'єктом якої стала сільська буржуазія.

Декрет про організацію продзагонів Раднаркомом було видано 20 травня. Згідно з яким озброєні робітники промислових міст направлялися в сільську місцевість вилучати у заможного селянства продовольство. За допомогою цього заходу Радянський уряд намагався гнів робітників, викликаний дефіцитом продовольства, перевести на селянство. Крім того, більшовики розраховували на ствердженні своїх позицій на селі, адже відомо, що селяни в той час були прихильниками есерівської аграрної програми [27, с. 60].

Цього ж року в Україні було видано роботу Г.Турченко, в якій автором розглянуто етнополітичні та соціально-економічні процеси в Південній Україні наприкінці XIX – першій чверті XX ст. Загалом мова йде про модернізацію південноукраїнського регіону, проаналізовано вплив політичної боротьби в регіоні в добу 1917-1922 р. на розгортання державотворчих процесів. Частково висвітлені соціальні процеси на початку XX ст. [32].

Останні роки в Україні соціальна проблематика знаходить своє відображення в дослідженнях

О.Михайлюка, В.Бурмаги, О.Бабічевої, які присвячені висвітленню витоків міщечницького руху, особливості його проявів у Росії і Україні, вирішенню продовольчої проблеми, питанню взаємовідносин радянської влади та міщечників, наслідків діяльності українського радянського уряду на суспільне життя [23; 1-3; 7].

На наш погляд, міщечництво можна частково віднести до напівлегальних засобів здобуття людиною продовольства, оскільки вищі і місцеві органи влади періодично дозволяли місцевим жителям поїздки за визначеною кількістю продовольства. Зрозуміло, що в умовах гострого дефіциту люди намагалися провезти продовольство поза встановлені норми. В багатьох випадках влада «заплющувала очі» на ці порушення, розуміючи їх вимушеність.

Висновки. Підсумовуючи короткий екскурс в історіографію соціальних процесів, маємо підстави для висновку, що, незважаючи на окремі роботи, соціальна проблематика в Україні в період громадянської війни сьогодні являє для дослідників певний науковий інтерес, і, безперечно, потребує свого подальшого вивчення і надання нових збалансованих оцінок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабічева О.С. Соціальний аспект проблеми нелегального постачання в Росії та Південно-Східній Україні в 1917 р. / О.С.Бабічева // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк: Вид-во ІППШ «Наука і освіта», 2010. -№4. – С. 3 – 9.
2. Бабічева О.С. Вплив міщечницького руху на громадсько-політичне життя Росії і України в 1918 р. / О.С.Бабічева // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк: Вид-во ІППШ «Наука і освіта», 2011. -№1. – С. 50 – 56.
3. Бабічева О.С. Соціальне життя суспільства Південно-Східної України та Росії в 1918 р.: історичні нариси / О.С.Бабічева // Інтелекція і влада: громадсько-політ. наук. збір. Вип. 21. – Одеса: Астропринт, 2011. – 352 с.
4. Безгин В.В. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века) / В.В.Безгин. – М., - Тамбов: Изд-во Тамб. гос. тех. ун-та, 2004. – 304 с.
5. Борисов В.І. Продовольча політика на Україні (1917-1920) / В.І.Борисов. – Луганськ: ред. Вид-цтво, відділ Луганського сільгоспінституту, 1991. – 132 с.
6. Бунин И.А. Окаянные дни: Из дневника писателя / И.А.Бунин. – Одесса: Маяк, 1991. – 88 с.
7. Бурмага В.П. Взаємовідносини селянства та частин Червоної Армії на Катеринославщині у 1920 р. (в контексті вирішення продовольчого питання) / В.П.Бурмага // Грані. – Дніпропетровськ, 2003. -№3 (29). – С. 51–56.
8. Владимиров М.К. Мещочничество и его социально-политическое отражение / М.К.Владимиров. – Х.: Изд. Поюгзана и Поукрсовтрудоарма, 1920. – 23 с.
9. Волобуев П.В. Экономическая политика Временного Правительства / П.В.Волобуев. – М.: «Наука», 1962. – 691 с.
10. Давыдов А.Ю. Мещочничество и советская продовольственная диктатура. 1918-1923 гг. / А.Ю.Давыдов // Вопросы истории. – Москва, 1994. -№3. – С. 43 – 56.
11. Давыдов А.Ю. Мещочники и диктатура в России. 1917-1921 гг. / А.Ю.Давыдов. – СПб: Алетейя, 2007. – 396 с.
12. Дмитренко В.П. Советская экономическая политика в первые годы пролетарской диктатуры. Октябрь 1917 – 1920 гг. / В.П.Дмитренко. – М.: Наука, 1986. – 320 с.
13. Кабанов В.В. Крестьянское хозяйство в условиях «военного коммунизма» / В.В.Кабанов. – М.: Наука, 1988. – 304 с.
14. Кабытов П.С. и др. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения / П.С.Кабытов, В.А.Козлов, Б.Г.Литвак. – М.: Мысль, 1988. – 237 с.
15. Кантакузина Ю. Революционные дни / Ю.Кантакузина. – М.: Центрполиграф, 2007. – 287 с.
16. Карпачов М.Д. Кризис продовольственного снабжения в годы Первой мировой войны (по материалам Воронежской губернии) / М.Д.Карпачов // Российская история. – М.: Наука, 2011. -№3. – С. 66-81.
17. Кириллов И.А. Очерки землеустройства за три года революции (1917-1920 гг.) / И.А.Кириллов. – Пг.: Изд-во Наркомзема РСФСР, 1922. – 260 с.
18. Китанина Т.М. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России. 1914 – октябрь 1917 г.) / Т.М.Китанина. – Л.: Наука, 1985. – 384 с.
19. Кондрушкин И.С. Частный капитал перед советским судом / И.С.Кондрушкин. – М., 1927. – 32 с.
20. Кульчицкий С.В., Лях С.Р., Марочко В.И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / С.В.Кульчицкий, С.Р.Лях, В.И.Марочко – К.: «Наукова думка», 1988. – 180 с.
21. Лейберов И.П. Революция и хлеб / И.П.Лейберов, С.Д.Рудаченко. – М.: Мысль, 1990. – 222 с.
22. Махно Н.И. Азбука анархиста / Н.И.Махно. – М.: Вагриус, 2005. – 572 с.
23. Михайлюк О.В., Бабічева О.С. Продовольча проблема та соціально-політичне життя Катеринославщини в першій половині 1917 р. / О.В.Михайлюк, О.С.Бабічева // Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр. / ред-кол.: О.В.Шляхов (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2011. – Вип. 6. – 224 с.
24. Осипова Т.В. Российское крестьянство в революции и гражданской войне / Т.В.Осипова. – М.: Стрелец, 2001. – 397 с.
25. Оськин М.В. Продовольственная политика России накануне февраля 1917 года: поиск выхода из кризиса / М.В.Оськин // Российская история. – М.: Наука, 2011. -№3. – С. 53–65.
26. Павлюченков С.А. Крестьянский Брест, или Предыстория большевистского Нэпа / С.А.Павлюченков. – М.: Русское книгоиздательское т-во, 1996. – 299 с.
27. Пайпс Р. Русская революция: В 3-х кн. Кн. 2. Большевики в борьбе за власть. 1917-1918 / Р.Пайпс. – М., Захаров, 2005. – 720 с.

28. Пришвин М.М. Дневники / М.М.Пришвин / Сост., предисл. И комм. Ю.А.Козловского. – М.: Правда, 1990. – 480 с.
29. Соколов С.А. Революция и хлеб: Из истории продовольственной политики в 1917-1918 гг. / С.А.Соколов. – Саратов: Изд-во Саратов. Ун-та, 1967. – 104 с.
30. Сорокин П. Нравственное и умственное состояние современной России / П.Сорокин //Воля России. – Москва, 1992. -№4. – С. 25-32.
31. Струмилин С.Г. Заработная плата и производительность труда в русской промышленности: 1913-1922 гг. / С.Г.Струмилин. – М., 1923.
32. Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.) / Г.Ф.Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – 324 с.
33. Шліхтер О.Г. Продовольча справа за років громадянської війни / О.Г.Шліхтер. – Харків: Партвидав «Пролетар», 1932. – 354 с.
34. Якунин В.К., Болебрух А.Г. Методология истории: поиск новых основ / В.К.Якунин, А.Г.Болебрух //Грані. – Дніпропетровськ, 2000. -№2 (10). – С. 3-10.